

2. Rola społeczności lokalnej w zrównoważonym rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych

Halina Kiryluk

Wstęp

Obszary przyrodniczo cenne, w szczególności objęte ochroną prawną (np. parki narodowe i krajobrazowe), posiadają duży potencjał do rozwoju turystyki. Turystyka to dziedzina ściśle związana z najcenniejszymi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego i kulturowego. Determinują one rozwój określonych jej form oraz wpływają na unikatowość i konkurencyjność produktów turystycznych. Dlatego też w jej długookresowym interesie jest ochrona cenneści wspomnianych zasobów. Wymaga to jednak przyjęcia określonego modelu rozwoju turystyki – koncepcji turystyki zrównoważonej. Na świecie zrównoważony rozwój turystyki postrzegany jest obecnie jako jedno z najbardziej odpowiednich do wdrożenia podejść w planowaniu rozwoju obszarów chronionych¹.

Zrównoważony rozwój turystyki na obszarach przyrodniczo cennych wymaga szerokiego zaangażowania w ten proces wszystkich zainteresowanych interesariuszy, a w szczególności społeczności lokalnych. W badaniach naukowych coraz powszechniejsza staje się teza, że to nie zasoby i walory środowiska, ale czynnik społeczny staje się współcześnie ważnym czynnikiem rozwoju turystyki². Jak zauważa Kozak, „wykorzystanie turystyki jako czynnika rozwoju zależy bardziej od aktywności społeczności lokalnej (zwłaszcza elit), aniżeli od tradycyjnych, obiektywnie danych zasobów turystycznych (kulturowych i przyrodniczych)”³. Tezę tę rozwijają i potwierdzają w swoich badaniach również Marks-Krzyszowska i Jeziorska-Biel, wskazując, iż potencjał rozwojowy poszczególnych obszarów tkwi przede wszystkim w silnych,

¹ A. A. Gani, M. Mahdzar, I. R. A. Razak, *Predicting Local Community Participation in Sustainable Tourism Planning for Tourism in Protected Area*, “International Journal of Psychosocial Rehabilitation” 2020, no. 24/2, s. 1781-1789.

² P. Nowak, K. Myśliwska, *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój turystyki*, http://journals.pan.pl/Content/100605/PDF/02_Nowak.pdf?handler=pdf [dostęp: 23.03.2020].

³ M. Kozak, *Turystyka i polityka turystyczna a rozwój: między starym a nowym paradygmatem*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 18.

zintegrowanych społecznościach lokalnych, a inne czynniki pełnią rolę drugorzędną. To właśnie w społecznościach lokalnych coraz częściej pokłada się nadzieję na wsparcie lub zainicjowanie procesów rozwojowych⁴. Aktywizacja społeczności lokalnych jest istotna zarówno z punktu widzenia stymulowania ich przedsiębiorczości w turystyce, jak i zaangażowania się w proces planowania strategicznego⁵.

Celem opracowania jest ukazanie i ocena roli społeczności lokalnej w procesie zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych oraz wskazanie kierunków badań naukowych w tym zakresie. Rola ta rozpatrywana jest w trzech podstawowych aspektach: społeczność lokalna jako jedna z grup użytkowników („konsument”) zasobów obszarów przyrodniczo cennych; społeczność lokalna jako bezpośredni odbiorca pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki oraz społeczność lokalna jako współkreator kompleksowego, zintegrowanego produktu turystycznego obszaru przyrodniczo cennego.

W pracy wykorzystano metodę studium literatury naukowej, zarówno krajowej, jak i zagranicznej, oraz analizę wyników badań wtórnych. Tekst ma charakter studium teoretycznego.

Istota zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych

Obszary przyrodniczo cenne, ze względu na wysoką różnorodność biologiczną oraz zasoby i walory przyrodnicze i kulturowe, powinny być użytkowane w szczególny sposób, który zapewni ochronę ich cennej wartości. Podstawowym celem tworzenia i specyficznego traktowania tych obszarów jest zachowanie ich funkcji ekologicznej, która ma istotne znaczenie dla interesu ponadlokalnego lub ponadregionalnego⁶, a niekiedy nawet ponadnarodowego (jako ochrony dziedzictwa światowego). Powoduje to często ograniczenia w odniesieniu do konwencjonalnych form gospodarowania, co rodzi określone problemy bądź konflikty. Dlatego też w planowaniu i zarządzaniu tymi obszarami bardzo istotne jest wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju. Koncepcja ta zakłada najogólniej poszukiwanie takich ścieżek rozwoju, które są dopuszczalne ekologicznie, efektywne ekonomicznie i pożądane społecznie.

Istotną (a niekiedy nawet wiodącą) rolę w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych może odegrać turystyka zrównoważona. Jest ona, w ujęciu Federacji Parków Narodowych i Rezerwatów Przyrody Europy, definiowana

⁴ M. Marks-Krzyszowska, P. Jeziorska-Biel, *Potencjał społeczności lokalnych w rozwoju turystyki Żuławek*, „Studia Obszarów Wiejskich” 2017, t. 46, s. 8.

⁵ M. Mika, *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2014, s. 35.

⁶ B. Dobrzańska, *Obszary przyrodniczo cenne*, w: B. Poskrobko (red.), *Zarządzanie turystyką na obszarach przyrodniczo cennych*, WSE, Białystok 2005, s. 21

jako: „każda forma rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje dla przyszłych pokoleń w niezmienionym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów”⁷. Analizie teoretycznych podstaw koncepcji turystyki zrównoważonej oraz jej celom, kryteriom i zasadom poświęca się wiele uwagi zarówno w literaturze naukowej⁸, jak i dokumentach strategicznych wytyczających kierunki polityki turystycznej na różnych szczeblach zarządzania turystyką⁹. Nie wdając się szczegółowo w ich analizę, można stwierdzić, że koncepcja turystyki zrównoważonej na obszarach chronionych powinna opierać się na zintegrowaniu wiązki celów: ekologicznych – ukierunkowanych na długotrwałą ochronę (a nawet wzbogacanie) zasobów obszarów przyrodniczo cennych (m.in. zrównoważone użytkowanie zasobów, dostosowanie skali i form ruchu turystycznego do zróżnicowanej chłonności i pojemności turystycznej obszarów, wprowadzanie rozwiązań proekologicznych, ocenę oddziaływania na środowisko planowanych przedsięwzięć czy prowadzenie stałego monitoringu ruchu turystycznego), ekonomicznych – generujących dochody i podnoszących efektywność i konkurencyjność lokalnej gospodarki turystycznej w długim okresie oraz społecznych – podnoszących poziom i jakość życia miejscowej ludności (w tym ochronę tożsamości kulturowej miejscowej ludności). Jakość życia powinna być postrzegana nie tylko w kategoriach poziomu spożycia dóbr i usług, ale również przez pryzmat jakości środowiska przyrodniczego jako miejsca życia i wypoczynku. Realizacja tych celów wymaga całościowego podejścia do turystyki i zintegrowania jej z innymi dziedzinami działalności prowadzonej na obszarach przyrodniczo cennych i w ich otoczeniu.

Zrównoważona turystyka dopuszcza różne ścieżki rozwoju, właściwe ze względu na specyficzne lokalne uwarunkowania danego obszaru (jednak oparte na określonych kryteriach). Na obszarach przyrodniczo cennych objętych ochroną prawną (przede wszystkim w parkach narodowych i krajobrazowych) jedną z podstawowych form turystyki zrównoważonej, która powinna być realizowana, jest ekoturystyka, uważana za „rdzeń” turystyki zrównoważonej¹⁰. Forma ta opiera się na zasadach ochrony, a nawet poprawy zasobów środowiska, promuje zaangażowanie społeczności lokalnych, generuje dobrobyt mieszkańców oraz ukierunkowana jest na uzyskanie wysokiego poziomu zadowolenia turystów poprzez bezpośredni kontakt ze środowiskiem

⁷ D. Zaręba, *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2000, s. 36.

⁸ A. Niezgoda, *Turystyka zrównoważona – istota, zasady i kryteria koncepcji*, w: S. Wodejko (red.), *Zrównoważony rozwój turystyki*, SGH, Warszawa 2008, s. 83-93; K. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010; V. Stojanović i in., *The principles of sustainable development of tourism in the special nature reserve, Gornje podunavlje and their impact on the local communities*, „Acta Geographica Slovenica” 2014, no. 54/2, s. 391-400.

⁹ Komisja Wspólnot Europejskich, Komunikat Komisji *Agenda dla zrównoważonej i konkurencyjnej turystyki europejskiej*, Bruksela, dnia 19.10.2007, KOM(2007) 621.

¹⁰ D. Zaręba, op. cit.

i społecznościami lokalnymi¹¹. Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych, oprócz ekoturystyki, w dużej mierze może się opierać także na turystyce wiejskiej, w tym agroturystyce, gdyż obszary przyrodniczo cenne są to przede wszystkim obszary wiejskie. Również inne formy turystyki mogą mieć swój udział w zrównoważonym rozwoju, przy uwzględnieniu określonych zasad i kryteriów.

Zrównoważone podejście wymaga przede wszystkim szerokiego zaangażowania wszystkich interesariuszy turystyki (w tym społeczności lokalnych) w proces podejmowania decyzji oraz praktyczne wdrażanie tej koncepcji¹². Szczególnie istotne, zwłaszcza na obszarach chronionych, jest tworzenie partnerstwa w procesie planowania turystyki, co pozwoli na konsensus w sprawie pożądanej przyszłości rozwoju turystyki i metod jej osiągnięcia¹³.

Wdrożenie koncepcji turystyki zrównoważonej w praktyce rodzi wiele problemów. Wciąż poszukuje się odpowiedzi na pytania: jak ta koncepcja powinna być wprowadzana, monitorowana, oceniana i mierzona oraz jaką rolę w tym procesie pełnią poszczególni interesariusze turystyki (m.in. samorządy terytorialne, społeczności lokalne, przedsiębiorstwa turystyczne, organizacje turystyczne)? Pomimo znacznego wzrostu zainteresowania problematyką zrównoważonej turystyki w ostatnich latach, w obszarze wiedzy na temat turystyki zrównoważonej wciąż istnieje wiele luk badawczych (teoretycznych, metodycznych, empirycznych czy praktycznych) i wymaga on ciągle rozwijania. Jak zauważa Mika¹⁴, problemy te wynikają w dużej mierze z niejednoznaczności interpretacji kategorii turystyki zrównoważonej, które rzutują na przyjętą perspektywę badawczą oraz powodują trudności z operacyjnym rozwinięciem jej założeń teoretycznych w procesie badawczym.

Społeczność lokalna jako użytkownik zasobów i walorów obszarów przyrodniczo cennych

Społeczność lokalna to pojęcie wielowymiarowe, funkcjonujące na styku kilku dyscyplin¹⁵. Jest ona przedmiotem badań zarówno socjologicznych, jak i ekonomicznych. Nie wdając się szczegółowo w rozważania teoretyczne, można wskazać kilka istotnych

¹¹ C. I. Nechifor, *Tourism and Sustainable Development. Implications at Local Community Level*, "Acta Universitatis Danubius: Oeconomica" 2014, no. 10(5), s. 106.

¹² Komisja Europejskich, Komunikat Komisji, *Agenda dla zrównoważonej...*, op. cit.

¹³ S. F. McCool, *Constructing partnerships for protected area tourism planning in an era of change and messiness*, "Journal of Sustainable Tourism" 2009, no. 17(2), s. 6.

¹⁴ M. Mika, *Założenia i determinanty...*, op. cit.

¹⁵ P. Siuda, *Społeczność lokalna i jej różne ujęcia – wprowadzenie*, http://piotrsiuda.com/wp-content/uploads/2015/01/Piotr_Siuda_Spoleczność_lokalna_i_jej_rozne_ujęcia.pdf [dostęp: 26.03.2020].

cech społeczności lokalnej: wspólne, a jednocześnie ograniczone terytorium, wspólne najważniejsze instytucje, podobne potrzeby członków i trwała, najczęściej wzbudzona kulturowo, więź między nimi¹⁶.

Odnosząc się do pierwszej z wymienionych cech – wspólnego terytorium – rolę społeczności lokalnej w procesie zrównoważonego rozwoju turystyki można rozpatrywać przede wszystkim jako jednego z głównych użytkowników tej ograniczonej przestrzeni, „konsumenta” zasobów i walorów środowiska obszarów przyrodniczo cennych. Prowadzona przez mieszkańców działalność gospodarcza na obszarach przyrodniczo cennych (np. rolnicza, usługowa), a także ich postawy i codzienne zachowania mają istotny wpływ na jakość i ochronę zasobów przyrodniczych i kulturowych.

Rozważając gospodarcze użytkowanie przez mieszkańców zasobów obszarów przyrodniczo cennych (w szczególności objętych ochroną prawną), należy zwrócić uwagę na zróżnicowanie celów i interesów różnych grup użytkowników, niekiedy konkurencyjnych wobec turystyki i ochrony przyrody, m.in. w sferze gospodarki rolnej (np. chemizacja rolnictwa, wypalanie łąk), gospodarki leśnej (np. intensywne wyręby, zagęszczenie sieci dróg leśnych), gospodarki wodnej (np. niewłaściwe melioracje) czy osadnictwa (np. zagęszczenie infrastruktury). Ograniczony dostęp do zasobów prowadzi często do powstawania konfliktów społecznych. Problematyka dotycząca konfliktów społecznych stanowi rozległe spektrum badań naukowych – dotyczy identyfikowania źródeł tych konfliktów, ich klasyfikacji, oceny ich postrzegania przez zaangażowane strony (głównie poprzez badania empiryczne – ankiety i wywiady), a także oceny ich wpływu na rozwój lokalny czy też poszukiwania sposobów na ich rozwiązywanie.

Na obszarach przyrodniczo cennych konflikty, których stroną są społeczności lokalne, powstają najczęściej w związku z realizacją celów związanych z ochroną przyrody. W ujęciu podmiotowym uczestnikami tych konfliktów, poza mieszkańcami, są głównie dyrekcje parków narodowych i krajobrazowych, samorządy terytorialne, przedsiębiorstwa turystyczne czy organizacje proekologiczne, a także turyści. Cele związane z ochroną przyrody mogą być przez mieszkańców postrzegane jako szanse (przynoszące określone korzyści związane z funkcjonowaniem obszarów chronionych i ich rozpoznawalnością) lub jako bariery (postrzeganie rygorów w zakresie użytkowania przestrzeni jako ograniczeń możliwości rozwojowych społeczności lokalnych). Jak zauważa Majchrzak, postawa mieszkańców wobec obszarów chronionych zależy od tego, jak cenne są dla nich dane korzyści w relacji do uciążliwości rygorów, których muszą przestrzegać. Jeśli stosunek ten postrzegany jest jako korzystny – mieszkańcy akceptują obszary chronione i cele ich istnienia, jeśli zaś nie – może dochodzić do konfliktów¹⁷.

¹⁶ L. Gilejko, *Funkcje społeczności lokalnych i szanse ich realizacji*, „Rocznik Żyrardowski” 2002, nr 1, s. 66.

¹⁷ M. Majchrzak, *W poszukiwaniu mechanizmów współdziałania „użytkowników” parku krajobrazowego*, w: K. Zimniewicz (red.), *Zarządzanie parkiem krajobrazowym w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2002, s. 56.

Uzyskanie akceptacji społecznej i zintegrowanie społeczności lokalnej wokół wspólnych celów związanych ze zrównoważonym rozwojem turystyki staje się ważnym wyzwaniem lokalnej polityki turystycznej. W tym celu należy jak najszerzej wykorzystywać różne metody i narzędzia partycypacji społecznej na wszystkich etapach procesu zarządzania obszarami przyrodniczo cennymi. Włączenie społeczności w diagnozowanie problemów rozwojowych, planowanie, podejmowanie decyzji, realizację działań oraz monitorowanie ich realizacji pozwoli na budowanie konsensusu oraz trwałych i efektywnych relacji partnerskich, co pozwoli wykorzystać lokalny kapitał ludzki¹⁸ i społeczny obszarów przyrodniczo cennych. Konsensus uznaje się za podstawę mobilizacji zasobów społecznych, ale jego wypracowanie wymaga co najmniej trzech warunków: zaufania, władzy i dostępu do wiedzy¹⁹.

Problemy partycypacji społecznej są współcześnie coraz częściej podejmowane w literaturze przedmiotu. Przykładem mogą być prace Gralak²⁰, Balińskiej-Grzelak²¹, Królikowskiej²², Gani, Mahdzar i Razak²³, Sikorskiej-Wolak i Zawadki²⁴. Badania ukierunkowane są m.in. na analizę istoty procesu partycypacji, identyfikowanie głównych determinant zwiększających zaangażowanie społeczności lokalnej, identyfikowanie i ocenę różnych metod i narzędzi partycypacji (tab. 2.1). Należy zwrócić uwagę, że w badaniach partycypację społeczności lokalnej w turystyce postrzega się nie tylko jako uczestnictwo mieszkańców w procesie podejmowania decyzji dotyczących zrównoważonego rozwoju turystyki, ale również jako udział mieszkańców w podziale korzyści związanych z tym rozwojem²⁵.

¹⁸ Badania nad rolą kapitału ludzkiego w turystyce prowadzi m.in.: J. Sikora, A. Wartecka-Ważyńska, *Kapitał ludzki w rozwoju turystyki wiejskiej*, w: M. Jalinik (red.), *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2007, s. 214-225.

¹⁹ S. F. McCool, *Constructing partnerships for protected area tourism planning in an era of change and messiness*, "Journal of Sustainable Tourism" 2009, no. 17(2), s. 1-16.

²⁰ K. Gralak, *Partycypacja społeczna i jej znaczenie w rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja” 2018, nr 1(21), s. 153-164.

²¹ A. Balińska-Grzelak, *Rola partycypacji społecznej w stymulowaniu rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2012, nr 4(20), s. 9-18.

²² K. Królikowska, *Partycypacja społeczna w podejmowaniu decyzji dotyczących zrównoważonej turystyki w obszarach górskich*, Instytut Turystyki, Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, <http://karpackiuniwersytet.ekopsychologia.pl/65,a,partycypacja-spoeczna-w-podejmowaniu-decyzji-dotyczacych-zrownowa.htm> [dostęp: 24.03.2020].

²³ A. A. Gani, M. Mahdzar, I. R. A. Razak, op. cit., s. 1781-1789.

²⁴ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka, *Postawy społeczności lokalnej wobec rozwoju turystyki wiejskiej*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis” 2011, „Oeconomica” 288(64).

²⁵ K. Gralak, op. cit., s. 157.

TABELA 2.1. Główne formy i narzędzia partycypacji społecznej

Forma partycypacji	Cecha charakterystyczna	Narzędzia partycypacji
Przekazywanie informacji, wymiana wiedzy i doświadczeń	Informacje mogą być przekazywane jednostronnie (do lub od mieszkańców) bądź wzajemnie wymieniane.	strona internetowa (BiP), tablice ogłoszeń, ulotki i broszury, poradniki, bezpośrednie spotkania z mieszkańcami, informacje w mediach, nagrania sesji rady, raporty, sprawozdania z działalności, listy do obywateli, poczta elektroniczna, skargi i wnioski od mieszkańców, dyżury, szkolenia
Konsultowanie	Dwustronna relacja, w której obywatele wyrażają swoje opinie i nawiązują dialog z władzami lokalnymi.	sondaże opinii mieszkańców (ankiety, wywiady), spotkania konsultacyjne, infolinie, fora internetowe, badania opinii społecznej, wizyty w terenie, spotkania formalne i nieformalne, uwagi do projektów programów, strategii, zinstytucjonalizowane formy konsultacji (udział mieszkańców w pracach rady gminy lub jej komisjach, stałe zespoły konsultacyjne)
Udział w podejmowaniu decyzji (współdecydowanie)	Partnerski układ, w ramach którego obywatele biorą udział w procesie decyzyjnym i mogą proponować swoje rozwiązania.	budżet partycypacyjny (delegowanie na obywateli podejmowania decyzji poprzez wybór zadań do realizacji), inicjatywy lokalne, planowanie partycypacyjne, prognozowanie przyszłości z udziałem obywateli (foresight obywatelski), negocjacje
Udział w realizacji działań publicznych	Przekazywanie zadań publicznych do realizacji.	projekty partnerskie, dofinansowanie realizacji zadań (np. fundusz sołecki), wsparcie finansowe i rzeczowe zadań realizowanych przez mieszkańców, włączanie grup nieformalnych do realizacji określonych działań
Udział w kontroli realizacji działań	Pozwala na społeczny monitoring realizacji zadań samorządów.	zbieranie opinii mieszkańców w ramach ewaluacji realizacji programów lub strategii, powoływanie komitetów monitorujących czy sterujących w ramach realizowanych programów lub strategii, lokalne grupy działania

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie K. Gralak, *Partycypacja społeczna i jej znaczenie w rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja” 2018, nr 1(21), s. 153-154; M. Szaja, *Partycypacja lokalnej społeczności w kształtowaniu procesu rozwojowego w gminie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług” 2015, nr 118, s. 281-296.

Kolejnym ważnym aspektem badań naukowych z punktu widzenia użytkownika przez mieszkańców zasobów obszarów przyrodniczo cennych (jako „konsumenta” lokalnych zasobów środowiska) jest poznanie ich codziennych nawyków i zachowań oraz zidentyfikowanie działań podejmowanych na rzecz ochrony środowiska i swojego miejsca zamieszkania. Duży wpływ na ochronę zasobów i zrównoważony rozwój turystyki mieć będą przykładowo takie zachowania społeczności lokalnych, jak: oszczędne gospodarowanie zasobami (wody i energii), zmniejszenie wytwarzania i prowadzenie segregacji odpadów, racjonalne gospodarowanie przestrzenią, dbanie o ład przestrzenny i estetykę krajobrazu, uwzględnianie kryteriów ekologicznych przy dokonywaniu zakupów produktów, preferowanie proekologicznych środków transportu (np. rowerów, komunikacji publicznej), popieranie działań proekologicznych i aktywne włączanie się w inicjatywy ochronne.

Badania empiryczne dotyczące oceny postaw i zachowań społeczności lokalnych na obszarach przyrodniczo cennych (w odniesieniu do województwa podlaskiego), a także postrzegania turystyki zrównoważonej można znaleźć we wcześniejszych badaniach autorki²⁶. Wynika z nich, że główną motywacją działań proekologicznych mieszkańców w przypadku codziennych zachowań konsumenckich są przesłanki ekonomiczne, a w mniejszym stopniu poziom świadomości ekologicznej. Proekologiczne działania mieszkańców dotyczą głównie oszczędzania energii i wody oraz segregacji odpadów. Mieszkańców cechuje na ogół dość duża bierność w zakresie działań na rzecz ochrony przyrody, swojego miejsca zamieszkania i społeczności lokalnych; niewielki odsetek osób aktywnie działa w tych sferach.

Proekologiczne zachowanie i ochrona walorów obszarów przyrodniczo cennych wymagają kształtowania proekologicznych potrzeb i konsumpcji turystycznej, która pozwoli nie tylko osiągać cele ekologiczne, ale również społeczne – poprawę poziomu i jakości życia.

Społeczność lokalna jako odbiorca pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych

Rozwój turystyki jest działalnością wielosektorową, która odbywa się głównie na poziomie lokalnym. Uruchamia określone procesy zmian, które niosą ze sobą różne skutki gospodarcze, społeczne i środowiskowe, zarówno korzyści, jak i straty. Społeczność lokalna, zamieszkująca określony obszar recepcji turystycznej, jest bezpośrednim odbiorcą pozytywnych i negatywnych efektów lokalnego rozwoju

²⁶ H. Kiryluk, *Proekologiczne zachowania i aktywność społeczności lokalnych na obszarach recepcji turystycznej województwa podlaskiego*, „Europa Regionum” 2015, t. 24, s. 85-96.

turystyki oraz funkcjonowania obszarów chronionych. Dotychczasowe badania pokazują, że to, jak wspomniane efekty postrzegają społeczności lokalne, ma zasadniczy wpływ na wsparcie przez nich procesów rozwoju turystyki²⁷.

W literaturze światowej analiza postaw mieszkańców i postrzegania przez nich skutków rozwoju turystyki była przedmiotem badań naukowych począwszy od lat 70. XX wieku. Początkowo koncentrowały się one na skutkach ekonomicznych. W kolejnych latach rozszerzono zakres badań o skutki społeczne i środowiskowe oraz badanie wzajemnych zależności między nimi, a w latach 90. – o badanie relacji, jakie zachodzą między postrzeganiem przez mieszkańców skutków rozwoju turystyki a ich wsparciem dla tego rozwoju²⁸.

Analiza i ocena skutków rozwoju turystyki i ich postrzegania przez społeczności lokalne do tej pory była przedmiotem wielu badań naukowych również w Polsce. W literaturze przedmiotu wiele miejsca poświęca się identyfikowaniu tych efektów (w sferze ekonomicznej, ekologicznej i społeczno-kulturowej), ich ocenie oraz próbom pomiaru, w odniesieniu do różnych obszarów recepcji turystycznej. Jest to problem o tyle istotny, że dostrzeżenie korzyści ze zrównoważonego rozwoju turystyki przez społeczności lokalne wpływa na ich stosunek wobec turystyki i turystów. Pozytywny stosunek przejawiają zazwyczaj mieszkańcy świadczący różnego rodzaju usługi turystyczne, a więc uzyskujący z niej określone dochody ekonomiczne. Popularyzowanie wiedzy na temat pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki wśród społeczności lokalnej jest ważnym zadaniem, zwłaszcza dla samorządów terytorialnych. Niezbędne są również działania edukacyjne – po to, aby podnieść poziom świadomości zasobów dziedzictwa przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego (jako cennego kapitału, który determinuje rozwój funkcji turystycznej w długim okresie). Jak słusznie zauważa Broński, dziedzictwo, aby mogło być skutecznie chronione i wykorzystywane w rozwoju, musi być rozpoznawalne²⁹.

W Polsce badania postaw społeczności lokalnych w kontekście zrównoważonego rozwoju turystyki prowadzili m.in. Mika³⁰, Niezgodą³¹, Rapacz, Gryszel i Jeremen³²

²⁷ I. Pavlić, A. Portolan, B. Puh, *The Social Impacts of Tourism on Local Community's Quality of Life*, "3rd International Scientific Conference Tourism in Southern and Eastern Europe" 2015, no. 3, s. 262.

²⁸ Ibidem, s. 260.

²⁹ K. Broński, *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenie polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2006, nr 706, s. 22.

³⁰ M. Mika, *Postawy społeczności lokalnych wobec turystów i rozwoju turystyki – przykład gmin Beskidu Śląskiego*, „Prace Geograficzne” 2013, nr 134, s. 83-100.

³¹ A. Niezgodą, *Rola mieszkańców obszaru recepcji turystycznej w rozwoju turystyki zrównoważonej*, w: S. Wodejko (red.), *Gospodarka turystyczna a grupy interesu*, SGH, Warszawa 2006, s. 321-330.

³² A. Rapacz, P. Gryszel, D. E. Jeremen, *Udział mieszkańców w realizacji idei zrównoważonego rozwoju w gminach turystycznych*, w: G. Gołębski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008.

oraz Dobrzański i in.³³ Szczególnie dużo miejsca w literaturze przedmiotu poświęca się efektom środowiskowym rozwoju turystyki, a w szczególności kosztom środowiskowym³⁴. Negatywny wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze rozpatrywany jest w dwóch podstawowych aspektach: od strony popytu – jako efekt bezpośrednich zachowań turystów w miejscu wypoczynku oraz od strony podaży – jako efekt rozwoju lokalnej gospodarki turystycznej. Z punktu widzenia badań odnoszących się do społeczności lokalnych analizy dotyczą postrzegania stanu środowiska przyrodniczego w miejscu zamieszkania, przyczyn i skutków zagrożeń środowiska ze strony turystyki, a także dostrzeganych korzyści³⁵. Z badań przeprowadzonych wśród mieszkańców obszarów przyrodniczo cennych województwa podlaskiego³⁶ wynika, że społeczności lokalne jako największe zagrożenie dla środowiska przyrodniczego postrzegają przede wszystkim czynniki popytowe (zaśmiecanie środowiska przez turystów, wzmożony ruch samochodowy, inne niewłaściwe zachowania turystów czy nadmierny ruch turystyczny).

W sferze efektów ekonomicznych społeczności lokalne dostrzegają przede wszystkim pozytywny wpływ turystyki na lokalną gospodarkę, m.in.: zwiększenie bezpośrednich dochodów (np. ze sprzedaży usług noclegowych, gastronomicznych, produktów rolnych, wyrobów rękodzieła, pamiątek), zwiększenie dochodów budżetowych gmin, tworzenie nowych miejsc pracy, rozwój infrastruktury³⁷, wzbogacenie oferty usługowej dla ludności lokalnej czy stymulowanie rozwoju innych dziedzin gospodarki (budownictwo, transport, rolnictwo). Wspieranie lokalnej gospodarki jest jedną z istotnych zasad zrównoważonego rozwoju turystyki. Aby zwiększyć pozytywne efekty w tej sferze, turystyka powinna opierać się na lokalnych zasobach i inicjatywach społeczności lokalnych, zapewniając podniesienie poziomu i jakości ich życia. Trzeba też podjąć szereg wysiłków, aby minimalizować negatywne efekty ekonomiczne (sezonowość i okresowy brak pracy, nasilenie skali i skutków inflacji, duże wydatki z budżetu lokalnego związane z koniecznością rozwoju infrastruktury i jej bieżącą obsługą, spekulacje gruntami budowlanymi, nielegalny handel, presję urbanizacyjną).

³³ Badania zrealizowane były w ramach grantu KBN nr N114269734, pt. *Turystyka w województwie podlaskim w świetle zasad zrównoważonego rozwoju*, w latach 2008-2011 na Politechnice Białostockiej, pod kierunkiem G. Dobrzańskiego (wyniki zaprezentowano w pracy: G. Dobrzański, M. Borkowska-Niszczota, H. Kiryluk, E. Szymańska, *Turystyka w województwie podlaskim w świetle zasad zrównoważonego rozwoju*, EkoPress, Białystok 2014).

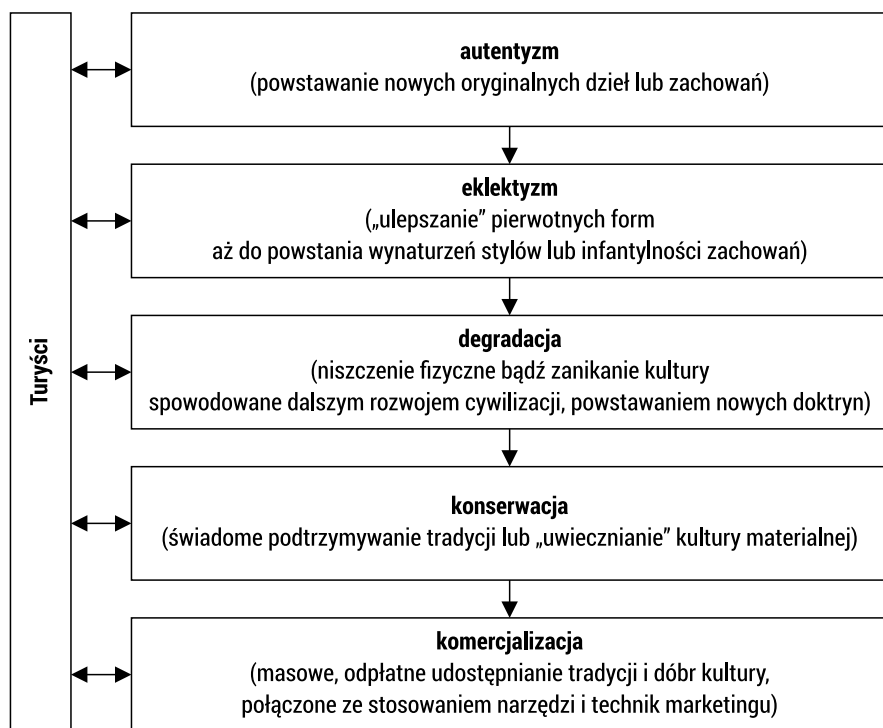
³⁴ I. Jędrzejczyk, *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 1995.

³⁵ J. C. Liu, P. J. Sheldon, T. Var, *Resident Perception of the Environmental Impacts of Tourism*, “Annals of Tourism Research” 1987, vol. 14, no. 1.

³⁶ G. Dobrzański i in., op. cit.

³⁷ R. G. Albu, *Study on the effects of tourism development on the local community of Brasov*, “Bulletin of the Transilvania University of Brasov, Series V: Economic Sciences” 2019, no. 12/2, s. 37-42.

Skutki w sferze społecznej i kulturowej wynikające z rozwoju turystyki dla lokalnych społeczności są również istotną sferą badań naukowych³⁸. Ważnym problemem sygnalizowanym w nich jest komercjalizacja kultury, która postępuje wskutek dopasowywania jej do gustów turystów i redukcji do kilku łatwo rozpoznawalnych i charakterystycznych elementów, co może prowadzić do utraty tożsamości kulturowej społeczności lokalnych. Do innych negatywnych skutków dla społeczności lokalnych można zaliczyć: powstawanie zjawisk patologii społecznej w wyniku zakłócenia etyki i religii, zmianę stylu życia wskutek naśladownictwa czy ograniczenie swobody lokalnych mieszkańców. Efekty społeczno-kulturowe bardzo często mają charakter jakościowy i są zauważane dopiero wtedy, gdy mieszkańcy protestują przeciwko negatywnym skutkom rozwoju turystyki³⁹.

RYSUNEK 2.1. Fazy rozwoju kultury

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: G. Gołembski (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, PWN, Warszawa–Poznań 2002, 342-343.

³⁸ W. Kuźniar, *Postawy lokalnej społeczności wobec rozwoju turystyki wiejskiej i ich konsekwencje dla obszaru recepcji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2015, nr 42/2.

³⁹ A. Niezgodna, *Obszar recepcji turystycznej w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, „Prace habilitacyjne 24”, Poznań 2006.

W toku interakcji mieszkańców z turystami kształtują się również pozytywne efekty, np.: wzbogacanie, ochrona i popularyzacja dziedzictwa kulturowego obszaru, zwłaszcza kultury ludowej (co może przyczyniać się do wzmocnienia społecznej i kulturowej tożsamości społeczności lokalnych), poprawa standardu i jakości życia, podnoszenie kwalifikacji mieszkańców, zahamowanie procesów migracji z terenów wiejskich (rys. 2.1). Turystyka wywiera też istotny wpływ na zmianę stylu życia. Motywuje często do podnoszenia kwalifikacji i wykształcenia mieszkańców (np. do nauki języków obcych, zdobywania wiedzy o regionie), stymuluje ich kreatywność i otwartość na innowacje, a więc w istotny sposób wzbogaca kapitał ludzki.

Z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju turystyki istotnymi problemami badawczymi są wypracowywanie systemów monitorowania stopnia zrównoważenia turystyki dostosowanych do regionalnych i lokalnych uwarunkowań obszarów przyrodniczo cennych oraz ocena stopnia tego zrównoważenia w poszczególnych regionach. Ze względu na istotne problemy metodologiczne takich badań, zwłaszcza umożliwiających dokonywanie analiz porównawczych różnych obszarów, wciąż jest ich stosunkowo niewiele.

Rola społeczności lokalnej w kreowaniu kompleksowego produktu turystycznego obszaru

Społeczności lokalne odgrywają istotną rolę w kształtowaniu szeroko pojmowanego produktu turystycznego obszaru recepcji. Można postawić tezę, iż lokalna społeczność współtworzy element składowy całościowego (kompleksowego) produktu turystycznego obszaru, stanowiąc jego integralne ogniwo. Element ten ma zazwyczaj charakter niematerialny i obejmuje tradycyjną kulturę ludową i nastawienie wobec turystów. Przyjazne środowisko społeczne lokalnych społeczności stanowi walor wysoko oceniany przez turystów, np. wpływa na ich poczucie bezpieczeństwa czy doświadczane emocje. Jak zauważa Kuźniar: „ze względu na zmieniające się oczekiwania współczesnych turystów, którzy już nie tyle pragną «mieć», co «być», «przeżywać» czy «doświadczać» coraz większą rolę (...) należy przypisać lokalnej społeczności oraz wzajemnym relacjom, tworzącym «przyjazny klimat» obszaru recepcji. Turysta XXI w coraz częściej (...) nie chce być tylko biernym obserwatorem, ale pragnie stać się uczestnikiem życia lokalnej społeczności”⁴⁰. Stosunek mieszkańców do turystyki i turystów ma ogromne znaczenie w kształtowaniu wizerunku danego regionu, który w dużej mierze opiera się na poczuciu tożsamości lokalnej mieszkańców.

⁴⁰ W. Kuźniar, op. cit.

Analiza badań literaturowych pozwala na wskazanie roli społeczności lokalnej w kreowaniu produktu turystycznego, w odniesieniu do czterech jego głównych obszarów⁴¹:

- dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego obszaru – mieszkańcy mają zasadniczy wpływ na ochronę tego dziedzictwa, odgrywają istotną rolę związaną z budowaniem niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego (ich gościnność, życzliwość, pozytywne postawy wobec turystów, tradycje, styl życia, kultywowanie kultury lokalnej mogą przyczyniać się do rozwoju atrakcyjności produktu obszaru, dlatego też ważne jest wzmacnianie silnych więzi ze swoim miejscem zamieszkania, kreowanie postaw „lokalnego patriotyzmu”);
- infrastruktury i usług turystycznych – rola społeczności lokalnej w tej sferze polega na aktywnej przedsiębiorczości w turystyce (związanej z rozwojem usług noclegowych, gastronomicznych, rozwojem atrakcji, wypożyczalni sprzętu turystycznego, sprzedaży pamiątek);
- wartości dodanej – stosunek mieszkańców do turystyki i turystów ma ogromne znaczenie w kształtowaniu wizerunku danego obszaru – bardzo ważne jest wewnętrzne przekonanie społeczności o pozytywnych stronach rozwoju turystyki na ich terenie, dlatego w działaniach promocyjnych zwykle pierwszy etap kształtowania wizerunku obszaru wiąże się z przekonaniem mieszkańców do zmiany postaw wobec swojej miejscowości; w dalszej kolejności mieszkańcy stają się rzecznikami własnego miejsca zamieszkania i wraz z władzami lokalnym, a także z innymi instytucjami miejskimi, kreują jego pozytywny zewnętrzny wizerunek wobec turystów;
- organizacji i zarządzania – w kształtowaniu tego elementu produktu turystycznego obszaru szczególną rolę odgrywają liderzy społeczności lokalnej, głównie władze samorządowe; ważne jest tu zaangażowanie społeczności lokalnych na wszystkich etapach procesu zarządzania turystyką i kreowania zintegrowanego produktu turystycznego (przyjęcie partycypacyjnego modelu zarządzania).

Rola mieszkańców w kreowaniu zintegrowanych produktów turystycznych obszarów może być rozpatrywana zarówno od strony działań podejmowanych w sferze realnej, jak i w sferze regulacyjnej (współdział w podejmowaniu decyzji).

Podsumowanie

Przeprowadzona w pracy analiza i ocena badań literaturowych pozwala potwierdzić tezę zakładającą, że społeczności lokalne pełnią istotną funkcję w zrównoważonym rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych. Społeczności lokalne tworzą cenny kapitał ludzki i społeczny, który współcześnie odgrywa coraz większą rolę w stymulowaniu

⁴¹ E. Glińska, H. Kiryłuk, *The role of local community in creating tourism products*, w: *Researching destination management, policy and planning: linking culture, heritage and tourism*, Leeds Metropolitan University, Leeds 2007.

procesów rozwojowych. Społeczność lokalna ma też bezpośredni wpływ na jakość i ochronę dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego obszarów przyrodniczo cennych, jako jeden z głównych użytkowników tych zasobów. Postawy i zachowania mieszkańców wobec ochrony przyrody i zrównoważonego rozwoju turystyki determinują kierunki i dynamikę tego procesu (pozytywny stosunek stymuluje inicjatywy prorozwojowe, zaś negatywny – stanowi bariery rozwojowe i prowadzi do różnych konfliktów). Postawy te kształtują się w dużej mierze pod wpływem zróżnicowanego postrzegania efektów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych rozwoju turystyki. Społeczność lokalna jest bezpośrednim odbiorcą tych efektów, zarówno pozytywnych, jak i negatywnych, a także niektóre z nich może sama generować. Zrównoważony rozwój turystyki, który jest ukierunkowany na wzmacnianie efektów pozytywnych i eliminowanie (lub ograniczanie) skutków negatywnych, wymaga przyjęcia partycypacyjnego modelu zarządzania turystyką na obszarach przyrodniczo cennych, w którym społeczności lokalne będą mocno zaangażowane w cały ten proces (poczynając od diagnozowania problemów rozwojowych, planowania rozwoju turystyki, podejmowania decyzji pozwalających na kreatywne rozwiązywanie problemów i konfliktów, poprzez realizację działań na rzecz kreowania atrakcyjnych, zintegrowanych produktów turystycznych, kończąc na ich monitorowaniu). Zaangażowanie społeczności lokalnej w ten proces (szczególnie współdecydowanie) można uznać za jedną z głównych determinant warunkujących efektywną realizację celów zrównoważonego rozwoju turystyki i decydujących o stopniu zrównoważenia turystyki. Problem partycypacji społecznej jest bardzo złożony i stwarza dogodną płaszczyznę do prowadzenia nowych badań naukowych.

Mimo że badania dotyczące roli społeczności lokalnych w procesie rozwoju turystyki prowadzone są od wielu lat, to różnorodność perspektyw i podejść różnych badaczy dotyczących postrzegania tej roli, szczególnie w kontekście zrównoważonego rozwoju, pozwala lepiej zrozumieć ten proces i przyczynić się do jego efektywnej realizacji.

Streszczenie

Zrównoważony rozwój turystyki może być istotnym narzędziem stymulującym rozwój obszarów przyrodniczo cennych. Bardzo ważną rolę w tym procesie odgrywa społeczność lokalna, która stanowi cenny kapitał społeczny. Jej postawy, zachowania i zaangażowanie w procesy rozwojowe mają zasadniczy wpływ na realizację celów ekologicznych, społecznych i gospodarczych zrównoważonego rozwoju turystyki.

Celem opracowania jest ukazanie i ocena roli społeczności lokalnej w procesie zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych oraz wskazanie kierunków badań naukowych w tym zakresie. Przeprowadzona analiza rozpatruje rolę społeczności lokalnej w trzech podstawowych aspektach: jako jedną z grup użytkowników walorów i zasobów turystycznych, jako bezpośredniego odbiorcę pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki oraz jako współkreatora kompleksowego, zintegrowanego produktu turystycznego obszaru. W pracy wykorzystano metodę analizy i krytyki piśmiennictwa (krajowego i zagranicznego).

Słowa kluczowe: turystyka, zrównoważony rozwój, turystyka zrównoważona, społeczności lokalne, partycypacja społeczna, obszary przyrodniczo cenne

Summary

The role of the local community in the sustainable development of tourism in naturally valuable areas

Sustainable development of tourism can be an important tool stimulating the development of naturally valuable areas. The local community making up significant social capital plays a very important role within this process. Its attitudes, behaviors and involvement in developmental processes have a crucial impact on the realization of ecological, social and economic goals of sustainable development of tourism.

The aim of the present article is the portrayal and assessment of the role of the local community in the process of sustainable development of tourism in areas that are naturally valuable as well as the indication of directions of study within this field. The completed analysis considers the role of the local community in respect to three basic aspects: as one of many groups of users of environmental amenities and resources, as a direct recipient of positive and negative effects of tourism development and as the co-creator of a complex, integrated tourism product of the region. The work has made use of the scientific literature study method (domestic and foreign) as well as an analysis of secondary research results.

Keywords: tourism, sustainable development, sustainable tourism, local community, social participation, valuable nature areas

Literatura

1. Albu R. G., *Study on the effects of tourism development on the local community of Brasov*, "Bulletin of the Transilvania University of Brasov, Series V: Economic Sciences" 2019, no. 12/2, s. 37-42.
2. Balińska-Grzelak A., *Rola partycypacji społecznej w stymulowaniu rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2012, nr 4(20).
3. Broński K., *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenie polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2006, nr 706.
4. Dobrzańska B., *Obszary przyrodniczo cenne*, w: B. Poskrobko (red.), *Zarządzanie turystyką na obszarach przyrodniczo cennych*, WSE, Białystok 2005.
5. Dobrzański G., Borkowska-Niszczota M., Kiryluk H., Szymańska E., *Turystyka w województwie podlaskim w świetle zasad zrównoważonego rozwoju*, EkoPress, Białystok 2014.
6. Gani A. A., Mahdzar M., Razak I. R. A., *Predicting Local Community Participation in Sustainable Tourism Planning for Tourism in Protected Area*, "International Journal of Psychosocial Rehabilitation" 2020, no. 24(2).
7. Gilejko L., *Funkcje społeczności lokalnych i szanse ich realizacji*, „Rocznik Żyrardowski” 2002, nr 1.

8. Glińska E., Kiryluk H., *The role of local community in creating tourism products*, w: *Researching destination management, policy and planning: linking culture, heritage and tourism*, Leeds Metropolitan University, Leeds 2007.
9. Gołembski G. (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, PWN, Warszawa–Poznań 2002.
10. Gralak K., *Partycypacja społeczna i jej znaczenie w rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja” 2018, nr 1(21).
11. Jędrzejczyk I., *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 1995.
12. Kiryluk H., *Problemy rozwoju funkcji turystycznej na obszarach parków krajobrazowych*, w: K. Zimniewicz (red.), *Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, PWE, Warszawa 2012.
13. Kiryluk H., *Proekologiczne zachowania i aktywność społeczności lokalnych na obszarach recepcji turystycznej województwa podlaskiego*, „Europa Regionum” 2015, t. 24.
14. Komisja Wspólnot Europejskich, *Komunikat Komisji Agenda dla zrównoważonej i konkurencyjnej turystyki europejskiej*, Bruksela, dnia 19.10.2007, KOM(2007) 621.
15. Kowalczyk K. (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010.
16. Kozak M., *Turystyka i polityka turystyczna a rozwój: między starym a nowym paradygmatem*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
17. Królikowska K., *Partycypacja społeczna w podejmowaniu decyzji dotyczących zrównoważonej turystyki w obszarach górskich*, Instytut Turystyki, Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, <http://karpackiuniwersytet.ekopsychologia.pl/65,a,partycypacja-spoeczna-w-podejmowaniu-decyzji-dotyczacych-zrownowa.htm> [dostęp: 24.03.2020].
18. Kuźniar W., *Postawy lokalnej społeczności wobec rozwoju turystyki wiejskiej i ich konsekwencje dla obszaru recepcji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2015, nr 42/2.
19. Liu J. C., Sheldon P. J., Var T., *Resident Perception of the Environmental Impacts of Tourism*, „Annals of Tourism Research” 1987, vol. 14, no. 1.
20. Majchrzak J., *W poszukiwaniu mechanizmów współdziałania „użytkowników” parku krajobrazowego*, w: K. Zimniewicz (red.), *Zarządzanie parkiem krajobrazowym w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2002.
21. Marks-Krzyszkowska M., Jeziorska-Biel P., *Potencjał społeczności lokalnych w rozwoju turystyki Żuławek*, „Studia Obszarów Wiejskich” 2017, t. 46.
22. McCool S. F., *Constructing partnerships for protected area tourism planning in an era of change and messiness*, „Journal of Sustainable Tourism” 2009, no. 17(2), s. 1-16.
23. Mika M., *Postawy społeczności lokalnych wobec turystów i rozwoju turystyki – Przykład gmin Beskidu Śląskiego*, „Prace Geograficzne” 2013, nr 134.

24. Mika M., *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2014.
25. Nechifor C. I., *Tourism and Sustainable Development. Implications at Local Community Level*, "Acta Universitatis Danubius: Oeconomica" 2014, no. 10(5).
26. Niezgodą A., *Obszar recepcji turystycznej w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, „Prace habilitacyjne 24”, Poznań 2006.
27. Niezgodą A., *Rola mieszkańców obszaru recepcji turystycznej w rozwoju turystyki zrównoważonej*, w: S. Wodejko (red.), *Gospodarka turystyczna a grupy interesu*, SGH, Warszawa 2006.
28. Niezgodą A., *Turystyka zrównoważona – istota, zasady i kryteria koncepcji*, w: S. Wodejko (red.), *Zrównoważony rozwój turystyki*, SGH, Warszawa 2008.
29. Nowak P., Myśliwska K., *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój turystyki*, http://journals.pan.pl/Content/100605/PDF/02_Nowak.pdf?handler=pdf [dostęp: 23.03.20].
30. Pavlič I., Portolan A., Puh B., *The Social Impacts of Tourism on Local Community's Quality of Life*, "3rd International Scientific Conference Tourism in Southern and Eastern Europe" 2015, no. 3.
31. Rapacz A., Gryszel P., Jeremen D. E., *Udział mieszkańców w realizacji idei zrównoważonego rozwoju w gminach turystycznych*, w: G. Gołembski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008.
32. Sikora J., Wartecka-Ważyńska A., *Kapitał ludzki w rozwoju turystyki wiejskiej*, w: M. Jalinik (red.), *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2007.
33. Sikorska-Wolak I., Zawadka J., *Postawy społeczności lokalnej wobec rozwoju turystyki wiejskiej*, "Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis" 2011, "Oeconomica" 288(64).
34. Siuda P., *Społeczność lokalna i jej różne ujęcia – wprowadzenie*, http://piotrsiuda.com/wp-content/uploads/2015/01/Piotr_Siuda_Spolecznosc_lokalna_i_jej_rozne_ujecia.pdf [dostęp: 26.03.2020].
35. Stojanović V., Dordević J., Lazić L., Stamenković I., Dragičević V., *The principles of sustainable development of tourism in the special nature reserve „Gornje podunavlje” and their impact on the local communities*, "Acta Geographica Slovenica" 2014, vol. 54/2.
36. Szaja M., *Partycypacja lokalnej społeczności w kształtowaniu procesu rozwojowego w gminie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług” 2015, nr 118.
37. Zaręba D., *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2000.